լեռներում, Նարեկի վանքում, Աղթամար, Լիմ, Կտուց կղզիներում և այլուր, բայց շուրջ բան հազար անմեղ զոհ խլեց հունիսյան այդ աղետը Վանի շրջակա գավառներից։ Ահռելի ու սահմռկեցուցիչ էր մանավանդ պատմական Քաջբերունիքի՝ Արճեշի գանգվածային կոտորածը, որը ղեկավարում էին համիդիեական գնդերի հրոսակապետերը և որոնց անմիջական հրամաններով մի քանի գյուղերում հայ բնակիչներին կենդանի-կենդանի թաղեցին ցորենի հսկա հորերում։ Արճեշի միայն վեց գյուղերի 580 ընտանիքներից կոտորածներից հետո մնացել էին 39-ը[61]։ Ահավոր ջարդեր կազմակերպվեցին նաև Հայոց Ձորում, Գավաշում, Կարճկանում և այլուր։ Այդրենաբար կողոպտվեցին ու հրկիզվեցին Վասպուրականի համարյա բոլոր նշանավոր վանքերը։ Պատմական բազմաթիվ հուշարձանների հետ միասին ոչնչացվեցին մեծ թվով թանկարժեք ձեռագրեր։

Գավառներում, սակայն, եղան դեպքեր, երբ թուրք կամ քուրդ ավազակու առանձին ներկայացուցիչներ իրենց հովանու տակ առան և պատսպարեցին հայ ազգաբնակչությանը։ Նշանակալի է հատկապես Մոկս գավառը, որտեղ Մուրթուլլա բեյը թույլ չտվեց կոտորած կազմակերպել «իրեն պատկանող» տիրույթում և Մոկսը համարյա զերծ մնաց ջարդերից[62]։ Նույն ձևով փրկվեց նաև Բերկրին։ Ինքնապաշտպանության և զինված դիմադրության շնորհիվ, մի քանի շրջանների, հատկապես Շատախի, գյուղերը փրկվեցին կոտորածից։

Հունիսի 10-ին, ահավոր ջարդերից հետո, Սասադդինի թելադրանքով, Վանի անգլիական հյուպատոս Ուլլամսը համոզեց թեմական առաջնորդ Սահակ Բարգանոցի վարդապետին՝ հավաքել մի խումբ հայ մեծատունների, որոնք և Վանի հայության անունից շնորհակալական մի հեռագիր հղեցին «ամենակարող ու ողորմած» սուլթանին։ Սակայն նա անզոր եղավ կանխելու ոչ միայն այդ դեպքերից հետո սկսված ձերբակալություններն ու աքսորը, այլև փրկելու անգամ իր սեփական անձը։ Նա արտաքսվեց Կ. Պոլիս՝ «ապաշխարելու»։

Նահանգի հայ բնակիչներից շատերն այդ մահտարաժամի օրերին բռնի կրոնափոխվում էին[63]։ Սկսվեց նաև թալանված ու վշտաբեկ բազմությունների խելակորույս արտագաղթը դեպի հարևան երկրները՝ Ռուսաստան, Պարսկաստան և այլուր։

1896 թ. վերջերին Վանում վերստին իրարանցում սկսվեց։ Շատերը խուճապահար փորձեցին ապավինել օտարերկրյա հյուպատոսություններին։ Բայց շուտով արյունահեղությունը կանխվեց։ Վան հասած հայկական բարեկարգումների իրագործման բարձրագույն կոմիսար Շաքիր փաշան հեռագրեց Կ. Պոլիս՝ իրեն վերագրելով խաղաղության հաստատումը։ Այս վերջին միջադեպը Վասպուրականի տարեգրության մեջ մտավ «փոքր դեպք» անունով, ի տարբերություն հունիսյան իրադարձությունների, որ կոչվեց «Վանի մեծ դեպք»։

6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

«Մայիսյան բարեկարգումների» շուրջը ծավալված աղմուկից հետո, թուրքական սուլթանը համոզվեց, որ եվրոպական տերությունները մտադիր

61 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1898, գ. 1584։

62 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 105—106.

63 Տե՛ս նույն տեղում։

չին հետամուտ լինելու իրենց պահանջների իրականացմանը։ Նա որոշեց հայերի բողոքի արդար ձայնը խլացնել նրանց արյան մեջ, միջազգային հասարակայնությանը կանգնեցնել հայերին կոտորելու փաստի առաջ։ 1895 թ. աշնանը Արևմտյան Հայաստանում սկսվեցին մինչ այդ Թուրքիայի պատմության մեջ իրենց նախորդը չունեցող հայերի զանգվածային կոտորածները։

Բարենորոգումներ անցկացնելու մասին լուրն ամենից շուտ ստացվեց Տրապիզոնում։ Այդտեղ էլ 1895 թ. հոկտեմբերի 5-ին սկսվեց սարսափելի կոտորածը։ Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Կամբոնը հոկտեմբերի 15-ի հաղորդագրության մեջ հայտնում էր. «մահմեդականներն առանց որևէ ազդանշանի միասին և միաժամանակ հարձակվեցին հայերի վրա»[64]։ Մաքսատան մոտ հավաքված մեծ թվով հայ մշակներ դարձան առաջին զոհերը։ Նավահանգստի բազմաթիվ հայ գործավորներ նույն ճակատագրին արժանացան։ Փողոցներում պատահած ամեն մի հայի տեղն ու տեղն սպանում էին, իսկ խանութ-

Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895 թ. Գործ Հ. Այվազովսկու

պաններին դուրս էին հանում և ջարդարարներին հանձնում։ Հետո սկսվում էր խանութների կողոպուտը։ Այդ բոլորը կատարվում էր զինվորների ու պետական պաշտոնյաների աջակցությամբ։ Երբեմն հայկական գյուղերն ավերվում են, դպրոցները, եկեղեցիներն ու բոլոր սրբավայրերը ոչնչացվում, հայերի մի մասին բռնությամբ կրոնափոխ են անում։ Հայերին հասցված վնասը միայն Տրապիզոնում անցնում էր հինգ միլիոն ֆրանկից։ Նույն բախտին է արժանանում նաև Սամսոն քաղաքի հայ բնակչությունը։

Սեպտեմբերի 30-ին ահավոր ջարդ է սկսվում Բաբերդում։ Շատ կանայք մանուկներին գրկած իրենց նետում են քաղաքի մոտով հոսող Ճորոխ գետը։ 1895 թ. հոկտեմբերի 7-ին կոտորած է տեղի ունենում Դերջանի գավառում։ Այստեղ միայն նրանք են կենդանի մնում, ովքեր համաձայնվում են կրոնափոխ լինել։ Երզնկայի կոտորածի ժամանակ, հոկտեմբերի 9-ին, քաղաքը կողոպտվում է, նշանավոր վանքերը ավերվում, իսկ 70 աչքի ընկնող հայ գոր-

64 «Геноцид армян...», стр. 116.

ծիշներ բանտ են նետվում, որոնց մեծ մասը տանջամահ է արվում։ Նրանց հանցանքն այն էր, որ չէին համաձայնվել սուլթանին ուղղված շնորհակալական ուղերձն ստորագրել և երախտագիտություն հայտնել իրենց եղբայրներին կոտորելու համար[65]։ Կամախ գյուղաքաղաքում ևս կոտորածը ամենավայրենի տեսք է ընդունում, իսկ Քղիի գավառակում հոկտեմբերի 10-ին սկսված ջարդերի զոհ են դառնում հազարից ավելի հայեր, ավերում են բազմաթիվ գյուղեր և մոտ 25 վանքեր ու կեղեցիներ։ Յաթաղանի զոհ դարձան նաև Բիթլիսի նահանգի հայ բնակիչները։ Ավազակախմբերը ոչնչացրին 102 հայկական գյուղ[66]։ Բնակիչների մի մասը միայն կարողացավ փախչել լեռները, բայց դարձյալ չփրկվեց սովից ու ցրտից և մեծ զրկանքների ենթարկվելով, ոչնչացավ։

Սարսափելի չափերի է հասնում կոտորածը Եդեսիայում (Ուրֆա)։ Հոկտեմբերի 16-ին թուրքական կանոնավոր զորքը և ամբոխը հարձակվում են հայերի խանութների վրա, կողոպտում, ավերում ու հրկիզում։ Կառավարությունը մոլեռանդ խուժանին զենք է բաժանում և կոչ անում՝ կոտորել հայերին և զավթել նրանց ունեցվածքը։ Սակայն հայերը, հիմնականում ապրելով մեկ թաղամասում, կարողանում են դիմադրություն կազմակերպել և թշնամուն ետ մղել։ Հաջորդ օրը կառավարության նոր զինված ուժերը, ցեղապետերն ու ավազակապետերը կատաղի հարձակում են սկսում։ Այս անգամ ևս հայերի հերոսական պաշտպանությունն անսասան է մնում։ Կառավարությունը հրաման է տալիս պաշարել հայկական թաղամասը և թնդանոթի հարվածներով ավերել այն։ Դա էլ չի օգնում։ Հայերն ուժեղացնում են պաշտպանական դիրքերը։ Պաշարումը շարունակվում է ևս հինգ օր։ Համոզվելով, որ ոչ մի կերպ հնարավոր չի գրավել հայկական թաղամասը, կառավարությունը այս անգամ դիմում է նենգ քայլի, պաշարումը ձևականորեն վերացվում է և կարգադրություն է արվում խաղաղ աշխատանքի անցնել։

Դեկտեմբերի 16-ին քաղաքի հայերը իմանալով, որ նորից հարձակում է պատրաստվում, հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում գավառապետի մոտ, խնդրելով, որ իրենց տրված ապահովության խոստումը կատարվի և հարձակումը կանխվի։ Գավառապետը հուսադրում է նրանց և իսկույն երեք հազար պահեստի զինվոր ու 1500 համիդիեական ուղարկում՝ իբր հայկական թաղամասը պաշտպանելու։ Կես ժամ չանցած սկսվում է անզեն հայերի կոտորածը։ Ավերածությունը, կողոպուտն ու կոտորածը ահավոր չափերի են հասնում։ Մեծ թվով կանայք և երեխաներ փակվում են եկեղեցում։ Սակայն դահիճները ջարդում են եկեղեցու դուռը, անպաշտպանների վրա նավթ լցնում և այրում։ Այդ ահավոր ջարդերին զոհ դարձավ յոթ հազարից ավելի հայ։ Ողջ մնացածներից էլ մեռնում էին օրական 10—15 հոգի՝ «իրենց վերքերից կամ սարսափելի տեսարանների սոսկումից»։ Եդեսիան ավերակների մի կույտ էր դարձել[67]։

1895 թ. հոկտեմբերի 16-ին սկսվում է կոտորածը Շապին Կարահիսարում։ Չնայած հերոսական ինքնապաշտպանությանը, համարյա ամբողջ հայ բնակչությունը սրի է քաշվում։ Հայերի ունեցվածքը կողոպտվում է, տները

---

65 Տե՛ս «Արաքս», գիրք Բ, 1894—1895, Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 132։

66 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 89—90.

67 Տե՛ս «Արաքս», գիրք Բ, էջ 135—136։

ավերվում։ Քաղաքում զոհվածների թիվը 2 հազարից ավելի էր։ Ավերվում են շրջակա 30 հայկական գյուղերը, սպանվում ավելի քան 3 հազար մարդ։

Կարինում, հոկտեմբերի 18-ին, զոհվում են 400 հոգի, ավերվում ու կողոպտվում է 1500 խանութ։ Չեն փրկվում նույնիսկ կառավարական ատյանում որոշ պաշտոններ ունեցող հայերը։ Կարնո դաշտում նույնպես սարսափելի վիճակ էր տիրում։ Հայկական գյուղերից 40-ը կողոպտվում ու ավերվում է, իսկ 3-ը բռնի մահմեդականություն են ընդունում։ Հասան Կալեի վանքը կողոպտելուց հետո, բարբարոսները Տիմոթեոս վարդապետին իր 6 միաբանների հետ մորթում, ապա դիակները այրում են։ Հոկտեմբերի 21-ին ամբողջովին ավերվում են հայերին պատկանող տները և մոտ 20 եկեղեցիներ։ Սպանվում են ավելի քան 1500 հայեր։

Մեծ ավերածության է ենթարկվում Խարբերդը։ Հոկտեմբերի 26-ի կոտորածին զոհ է գնում ամբողջ քաղաքը՝ բացի մեկ թաղից։ Հայկական եկեղեցիներն ու դպրոցները ամբողջովին ավերվում են։ Մինչև անգամ չի փրկվում բողոքականների նշանավոր կոլեջը։ Խարբերդի մոտ 55 գյուղերից ոչ մեկի եկեղեցին կամ ուսումնարանն ազատ չէր մնացել ավերիչների հարվածներից»[68]։ Այստեղ նախօրոք զինվորական պահեստներից ավազակախմբերին զենք էր բաժանվել։ Ստեղծվել էին նաև հատուկ ոստիկանական ջոկատներ, որոնց խնդիրն էր իբր ապահովել հայերի պաշտպանությունը։ Հենց այդ ջոկատներն էլ գիշերը գյուղացու հագուստով ուղարկվում էին հայերին կողոպտելու և կոտորելու։

Հոկտեմբերի 10-ին սկսվեցին Զարսանջակի շրջանի կոտորածները։ Գյուղացիները հերոսական մարտերով ետ մղեցին ջարդարարներին։ Սակայն նրանք, դժբախտաբար, հավատացին կառավարության ներկայացուցիչներին և հնարավորություն տվեցին օգնելու պատրվակով ժամանած ոստիկաններին գյուղ մտնելու։ Մուտք գործելով հայերի տները, նրանք անմիջապես սկսեցին կոտորածը, կողոպուտն ու բնակարանների հրկիզումը։

Նույն օրը երեկոյան սկսվեց հարձակումը Բերդակ, Կուզուօվու, Հարսիկ, Տշորկուխ, Կորնե, Ցարուկ, Բեգուշեն, Կուլկուխ և այլ գյուղերի վրա։ Ամենուր ծավալվեց սարսափելի ջարդը, կողոպուտը, ավերումն ու հրկիզումը։ Այդ ահավոր կոտորածը գլխավորում էր վայրագ ցեղապետերից մեկը՝ Սուլեյման բեյը։ Մի օրում ավելի քան 300 հայ սպանվեց։ Ավերվեցին և հրկիզվեցին նաև Զիյմե և Ուլուլ-Օվա գյուղերը։ Ջարդարարներից պաշտպանվելու համար գյուղացիները հավաքվել էին եկեղեցում, բայց այնտեղ էլ նրանք փրկություն չգտան։ Բարբարոսները շրջապատեցին եկեղեցին ու հրկիզեցին։ Ողջի բնակիչները թողել էին գյուղը և հեռացել։ Բայց մի քանի օր հետո, հավատալով պետական պաշտոնյաներին, վերադարձան գյուղ և արժանացան նույն ճակատագրին։ Կոկուլու գյուղի 2000 բնակիչներ կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին[69]։ Սակայն ի վերջո նրանք ստիպված էին թողնել հայրենի վայրերը և հեռանալ։ Գյուղը ամբողջովին ավերվեց։ Բալուում զոհված հայերի թիվը 1200-ից ավելի էր, իսկ 250 կանայք առևանգվել էին։ Արաբկիրում զոհվեցին 2800, Թորթումում՝ 500 հայեր[70]։

---

68 Նույն տեղում, էջ 139։

69 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 83—84.

70 Տե՛ս «Արարատ», գիրք Բ, էջ 140։

Ջարդերը Մալաթիայում սկսվեցին 1895 թ. հոկտեմբերի 23-ին, որտեղ նույնպես նախօրոք զենք էր բաժանվել մոլեռանդ ամբոխին[71]։ Ջարդի հենց նախօրյակին, զգալով վերահաս վտանգը, հայերը փակել էին խանութները և աշխատանքը դադարեցրել։ Քաղաքի կառավարիչ Ալի Ռզա փաշան իր ներկայացուցիչներին ուղարկում է բոլոր թաղամասերը, առաջարկելով սկսել աշխատանքը, վստահեցնելով, որ ոչ մի վտանգ չկա։ Հավատալով, հայերը բացում են խանութները։ Կառավարիչը միաժամանակ խորհրդակցության է հրավիրում քաղաքի աչքի ընկնող մարդկանց՝ թվով 40 հոգի։ Գրիգոր աղա Ասլանյանը, կոահելով կազմակերպվող դավադրությունը, չի ներկայանում։ Նա շատերին է հորդորում չգնալ կառավարչատուն և խանութներն էլ չբանալ։ Կառավարչատանը հավաքված հայերին առաջարկում են կրոնափոխ լինել։ Նրանք մերժում են և տեղնուտեղը նահատակվում[72]։ Կառավարչի հրահանգով թուրք զինվորներից մեկը շուկայում սպանում է մի հայ վաճառականի, որից հետո սկսվում է ընդհանուր ջարդը։

Քահանա Եղիշե Խաչատրյանն անմիջապես կազմակերպում է Մալաթիայի շուկային մոտ գտնվող հայկական թաղամասերի պաշտպանությունը։ Հրդեհելով այդ թաղամասերը, թշնամին ստիպում է պաշտպաններին ետ նահանջել։ Կռիվներին հերոսաբար մասնակցում էին Գրիգոր Ասլանյանը, Գրիգոր Անանյանը, Գրիգոր Մարտիկյանը և ուրիշներ[73]։ Քաղաքի Զաթալբանդ կոչվող մասից սկսվում է թուրքական խուժանի հարձակումը, որը վտանգի տակ է դնում Խարազայի թաղամասը։ Պետրոս Բոնապարտյանի կոչով բոլորը ոտքի են ելնում։ Այդ թաղամասում գտնվող ոստիկանական զորամասը փախուստի է դիմում, թողնելով բավականաչափ զենք ու փամփուշտ։ Սկսվում են պաշտպանական կատաղի մարտերը։ Թուրքերն ստիպված զինադադար են հայտարարում, որից հետո հանկարծակի հարձակվում են եկեղեցու վրա։ Այստեղ Եղիշե Խաչատրյանի և Թորոս Բեքմեզյանի ղեկավարած զրոհից թշնամին մեծ կորուստներ տալով ետ է քաշվում։ Այդ կռիվներում հատկապես աչքի է ընկնում Գեորգ Պողոյանը։ Բաղաթիվ կանայք օգնում են կռվողներին, ջուր ու սնունդ մատակարարում նրանց[74]։

Այդ ընդհարումների ժամանակ գտնվեցին նաև բարեկամությանը հավատարիմ մահմեդականներ, որոնք անձնվիրաբար պաշտպանեցին հայերին։ Այդպիսիներից էին շարմուզեցի Մատոն, որն իր տան մեջ պատսպարեց և փրկեց 35 հայերի կյանքը, Հաջի Արդուլլան, Հաջի Հուսեյինը և ուրիշներ, որոնց ջանքերով շատ հայեր փրկվեցին[75]։ Սակայն ջարդի հետևանքով Մալաթիայում սպանվեց 3 հազարից ավելի մարդ, և այրվեց մոտ հազար տուն։

1895 թ. նոյեմբերի 3-ին ջարդեր սկսվեցին Մարզվանում։ Երբ այդ օրը հայերը բացեցին խանութները և սկսեցին առևտուրը, զինված ամբոխը, կանխավ նախապատրաստված զորամասերն ու մոտակա գյուղերից եկած ավազակախմբերը շարժվեցին դեպի շուկա և կողոպտեցին ու ոչնչացրին հայերի բոլոր խանութները։ Այնուհետև թուրքերը հարձակվեցին հայկական թաղամա-

71 Տե՛ս «Պատմություն Մալաթիոյ հայոց», էջ 885։

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 886։

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 887։

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 890։

75 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 892։

սերի վրա, բայց բնակչությունը վճռական դիմադրությամբ ետ մղեց նրանց։ Այդ օրը սպանվեց մոտ 100 և վիրավորվեց 500 մարդ։ Դաժանությունը հասավ այնտեղ, որ արգելվեց վիրավորներին օգնել և դեղորայք հասցնել։ Կողոպտվեցին և ավերվեցին 1500 խանութ, բաղմաթիվ հայկական տներ։ Նյութական կորուստը մեծ չափերի հասավ[76]։

Այդ սարսափելի դեպքերից հետո դրությունը Մարզվանում շարունակում էր լարված մնալ։ Հայերը դեռևս պաշարված վիճակում էին։ Շատերը մահանում էին քաղցից և ցրի պակասությունից։ Հայկական թաղամասերին ջուր չէր մատակարարվում։ «Կարգը վերահաստատելու» համար քաղաք է ժամանում Աբդուլլա փաշան։ Հայերի ներկայացուցիչները խնդրում են փրկել իրենց։ Փաշան լկտիաբար պատասխանում է. «Հայերին զսպելու նպատակով կառավարությունը մոբիլիզացրեց 150 հազար զինվոր ու կարգն ու հանգստությունը ապահովելու համար մտադիր է հայերին ամբողջովին ոչնչացնել»[77]։ Թուրք ջարդարարները ճգնում էին իրենց հանցագործությունն արդարացնել նրանով, թե իբր հայերը ցանկացել են ապստամբություն բարձրացնել, իսկ իրենք ճնշել են ապստամբներին։

Սղերդի շրջանի գյուղերում նրանք հայ բնակչության մի մասին կոտորեցին, իսկ կենդանի մնացածներին ստիպեցին մահմեդականություն ընդունել։ Եկեղեցիները ոչնչացվեցին կամ մզկիթների վերածվեցին։ Բասենի մոտ գտնվող սուրբ Աստվածածին վանքն ավերվեց, իսկ վանահայր Կարապետը բռնի կրոնափոխ արվեց։ Կեղսույում սուրբ Կիրակոս վանքը նույնպես ավերվեց, իսկ վանահայրը՝ Պողոս Խաչատրյանը սպանվեց։ Ավերվեց նաև Սարիի սուրբ Աստվածածին վանքը։ Խիզանի շրջանի 40 հայկական գյուղերում սպանվեցին 400 մարդ։ Մամրտանքի շրջանի 20 հայկական գյուղերում սպանված հայերի թիվը հասավ 160-ի, կոտորածից ազատվածներն ստիպված հավատափոխ եղան։ Ավերվեցին Շատախի շրջանի հայկական բոլոր գյուղերը։ Շաքիրի բանդան ավերել էր Նորդուզի և Հայոց Ձորի հայկական գյուղերը։ Մեծ զոհեր տվեց սուրբ Վարդան գյուղը։ Կենդանի մնացածներին ոչինչ չէր մնում անել, քան դառնալ անօթևան մուրացկաններ։ Նույն վիճակին արժանացան նաև Արտամետը, Սրվստան և Կենրանց գյուղերը[78]։

Մուշում հարձակումը հայերի վրա սկսվեց շուկայից։ Սակայն բնակչությունն անմիջապես դիմադրություն կազմակերպեց։ Անգլիական հյուպատոս Հեմբսոնի միջամտությունը ևս նպաստեց հարձակումը կանխելուն, սակայն շրջանի գյուղերն ավերվեցին և բնակչությունը կոտորվեց։ Գյումուշխանեի շրջակայքում ավերվեց 11 գյուղ։ Զիլուսում կոտորածն սկսվեց նոյեմբերի 28-ին, որտեղ զոհվեցին 200 հայեր, Ամասիայում՝ 100, Հալեպում՝ 1000[79] և այլն։

Դիարբեքիրում ջարդը սկսվեց 1895 թ. նոյեմբերի 1-ի առավոտյան։ Սարսափելի կոտորածից հետո շուկայում կողոպտվեցին հայերի խանութները, ապա հրկիզվեցին։ Մի շարք հայկական թաղամասերում զենք ունեցողներն սկսեցին պաշտպանվել։ Նահանգապետը, զորքերի հրամանատարը, ոստիկանապետը ոչ միայն չէին փորձում արգելել ջարդը, այլև ոգևորում էին ու գել-

76 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 79—80.

77 Նույն տեղում, էջ 81։

78 Տե՛ս «Արարատ», 1896, մայիս, էջ 90։

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95։

խավորում։ «Ոստիկանությունը և զորքը միջամտում էին միայն նրա համար, որպեսզի հարվածեին զոհերին»[80]։

Դիարբեքիրի ահավոր կոտորածին զոհ դարձան հայերը, հույները, ասորիները և ուրիշ քրիստոնյաներ։ Հայերից սպանվեց ավելի քան 1000 մարդ, մոտ 300-ը վիրավորվեցին։ Կողոպտվեց և ավերվեց 1500 տուն, հրկիզվեց 2000 խանութ։ Դրանից բացի Դիարբեքիրի նահանգում ավերվեց 119 հայկական գյուղ՝ 6000 ընտանիքով։ Սպանված և անհայտացած բնակիչների թիվը հասնում էր 30 հազարի։

Կոտորածը մեծ չափերի հասավ նաև Սեբաստիայում, որտեղ նոյեմբերի 12-ին սպանվեց մոտ 1000 մարդ[81]։

Երզնկայում ահաբեկված բնակչությունը դիմել էր տեղական իշխանության պաշտպանությանը, վերջինս պատվիրել էր հանգիստ լինել։ Սակայն քիչ անց տեղական իշխանության հրամանով ջարդ էր սկսվել։ Տրապիզոնի նահանգապետ Կադիր բեյը հավաստիացրել էր, որ հայերը միանգամայն ապահով են, որ «իր դիակի վրայով միայն կհարձակվեն հայերի վրա»։ Այդ նույն ժամանակ «Տեղական իշխանությունը թուրքերին խմբերի էր բաժանում, նրանց զենք ու փամփուշտ տալիս և նշանակում հարձակվելու օրը...»[82]։ Կոտորածը Կադիր բեյի պլանով էր սկսվել։ Նրա ցուցումով առաջին հերթին պետք է ոչնչացվեին աչքի ընկնող և ազդեցիկ հայերը։

Հայերին խաբելու համար տեղական իշխանությունները որոշ վայրերում ձևականորեն ձերբակալում էին ջարդարարներին, ապա նորից ազատում։ Արաբկիրում հրահանգված էր, որ թուրքերը ջարդը սկսեն իրենց հայ ծանոթի և ընկերոջ սպանությամբ[83]։ Թուրք ջարդարարներն ամեն կերպ հրահրում էին նաև ազգային ու կրոնական ընդհարումներ։ Իրենց արարքներն արդարացնելու, հայերին մեղադրելու նպատակով նրանք հորինում էին, որ իբր հայերը նախապատրաստվում են ապստամբության, ցանկանում են պետական հեղաշրջում կատարել և ոչնչացնել թուրք ու քուրդ բնակչությանը։ Սուտ լուրեր էին տարածում, մինչև անգամ հեռագիր ուղարկում Կ. Պոլիս, թե հայերը ոչնչացրել են մզկիթները, սպանել հազարավոր մահմեդականներին։ Տեղական և կենտրոնական իշխանությունները բնակչությանը հրահանգներ էին տալիս շտապել հայերին ոչնչացնելու, քանի դեռ նրանք չէին սկսել մզկիթներն ավերել։ Մուշում մի պաշտոնական անձ լկտիաբար հայտարարել է. ջարդարարները «գործում էին հիմարաբար. մենք նրանց հրաման էինք տվել ոչնչացնել հայերին, իսկ նրանք ավելի շուտ կողոպտում էին, քան թե սպանում»[84]։

Ուրֆայում Հասան փաշան դիմելով ամբոխին հայտարարեց. «Ոտքի ելեք... ձեզ տրված է 48 ժամ, կոտորեցեք բոլոր գյավուրներին և նրանց հարստությունը ձեզ կպատկանի»[85]։ Հասան-Մանզարում ջարդարարները հայերի վրա հարձակվելով, գոչում էին. «Մահմեդականություն ընդունեք, եթե ոչ բոլորիդ էլ սրի կքաշենք», իսկ Այնթափում գոռում էին. «Կտեսնեք, որ ոչ մի գյավուրի կենդանի չենք թողնի»։

---

80 Նույն տեղում։

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123։

82 Նույն տեղում, էջ 124։

83 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125։

84 Նույն տեղում, էջ 126։

85 Նույն տեղում, էջ 127։

Վանից գրված մի նամակում նշված էր, որ միայն 8 շրջաններում ավերված եկեղեցիների ու վանքերի թիվը հասել է 120-ի։ Իսկ Մարաշում ավերվել և սրբապղծվել էր նույնիսկ հայկական գերեզմանատունը։ Բիթլիսում, Բաբերդում, Սղերդում և բազմաթիվ այլ վայրերում եկեղեցիները մզկիթների էին վերածվել։ Կենդանի մնացած հայերի մի մասը, ուրիշ ելք չունենալով, մահմեդականություն էր ընդունում։ Արարկիրի բնակչությունը, որ հրաժարվեց մահմեդականություն ընդունելուց, հաջորդ օրը ենթարկվեց սարսափելի չարդի[86]։

Կոտորածից հետո անօթևան և անօգնական բնակչությունն իր գոյությունը պահպանելու համար դիմում էր վերջին միջոցին՝ մուրացկանության։ Տրապիզոնից ուղարկված մի նամակում գրված է. «Մենք չունենք ոչ տուն, ոչ տեղաշոր, ոչ հաց»։ Աղթամարի կաթողիկոս Խաչատուրը, նկարագրելով հայերի ողբալի վիճակը, գրում էր. «Մեծ բանակությամբ երեխաներ որբացել են, ամենուր կարելի է հանդիպել իրենց տղաներին ու աղջիկներին որոնող ծնողներիս»[87]։

Այս չարիքներից հետո վրա հասած 1895—1896 թթ. խիստ ցրտաշունչ ձմեռը, սովն ու համաճարակը եկան չարդի պակասը լրացնելու։

Հայկական չարդերի ահավոր ալիքը դավառներից անցավ Կոստանդնուպոլիս։ Կոտորած այստեղ տեղի ունեցավ 1896 թ. օգոստոսին։ Ցանկանալով մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա, 1896 թ. օգոստոսի 14-ին Կ. Պոլսում դաշնակցական մի խումբ գործիչներ, իրենց հետ ռումբեր վերցնելով, մտնում են օսմանյան բանկը, այն գրավում ու 12 ժամ պահում իրենց ձեռքում։ Միաժամանակ քաղաքի տարբեր մասերում դաշնակցականները ելույթներ են ունենում և տեռոր կազմակերպում։ Քաղաքում մեծ իրարանցում է սկսվում։ Կառավարական զորքը շրջապատում է բանկը։ Սակայն այնտեղ փակվածները ռումբեր են նետում պատուհաններից և սպառնում հօդս ցնդեցնել բանկը[88]։ Կառավարությունը հարկադրված զորքը ետ է քաշում և դիմում մեծ տերությունների դիվանագիտական միջնորդությանը։ Դաշնակցության Կ. Պոլսի կոմիտեն մի հայտագիր է ներկայացնում վեց տերությունների դեսպաններին և պահանջում բարենորոգումների իրագործում Արևմտյան Հայաստանում։ Ռուսական դեսպանության ներկայացուցիչ Մաքսիմովին հաջողվում է համոզել բանկը դրավողներին թողնել այն և տեղափոխվել մոտակա նավահանգստում սպասող շոգենավը, խոստանալով, որ մեծ տերությունների դեսպանները կբավարարեն նրանց պահանջները և թույլ կտան անցնել Եվրոպա։ Հաջորդ օրը առավոտյան նրանց մոտ են գալիս ֆրանսիական և ռուսական դեսպանների ներկայացուցիչները և խոսված «հերոսներին» հայտնարարում, որ նրանց «ձեռագիրը հիմարության և անհեռատեսության արդյունք» է։ Ֆրանսիական նավը նրանց հեռացնում է Թուրքիայի ափերից[89]։

Այդ դեպքից հետո կառավարության կողմից նախապատրաստված զինված ամբոխը՝ երեք օր և երեք գիշեր շարունակ անխնա կոտորեց անմեղ և անպաշտպան հայերին[90]։ Կոտորածին զոհ գնաց 10 հազար մարդ։

Ֆրանսիական «Միդոն» նավի անձնակազմի անդամներից մեկը վկայում

---

86 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131։

87 Նույն տեղում, էջ 133։

88 Տե՛ս Առ. Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 26։

89 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27։

90 Տե՛ս «Արաքս», գիրք Բ, էջ 148—149։

է, որ կոտորածն սկսվեց սարսափելի կատաղությամբ։ Կոստանդնուպոլսի փոխադրական և կապի միջոցները միանգամից կանգ առան։ Քաղաքի «տարբեր մասերում սկսվեց սարսափելի իրարանցում։ Մահակների և սրերի հարվածներից փողոցներում ու մայթերի վրա տեղն ու տեղը ընկնում էին սպանված հայերը։ Զբավարարվելով դրանով, թուրքերը խմբերով ներխուժում էին տները և շարունակում ջարդը»[91]։ Ոստիկանությունն իր կազմակերպած շարագործության հետքերը թաքցնելու համար դիակները հավաքում և նետում էր Բոսֆորից Մարմարա ծովն անցնող ուժեղ հոսանքի մեջ։ Հաջորդ օրը ջարդը շարունակվեց, իսկ քաղաքում իրենց շքախմբով հանգիստ անց ու դարձ էին անում ոստիկանապետերն ու թուրք փաշաները։ Կարծես թե ոչինչ չէր կատարվում ու նրանք ոչինչ չէին նկատում։ Ֆրանսիացի նավաստին զայրույթով նշում է. «Մի բան, որ շատ տարօրինակ տպավորություն թողեց, դա այն էր, որ այդտեղ՝ ծովափնյա նավահանգստում շարված բազմաթիվ նավերը, որ ներկայացնում էին բոլոր եվրոպական տերությունները, դարձան համատարած կոտորածի անտարբեր ականատեսներ»[92]։

Վեց տերություններն առաջարկել էին ջարդը դադարեցնել, «բայց և այնպես դեռ ամբողջ երկու ամիս սարսափը տիրում էր Կ. Պոլսում և ամենաչնչին առիթը բավական էր նոր իրարանցում առաջ բերելու»[93]։

Կ. Պոլսից հետո սեպտեմբեր ամսին սոսկալի կոտորած եղավ Ակնում։ Այստեղ հայերի 1100 տնից հաղիվ 150-ը մնացին, մյուսները հիմնահատակ ավերվեցին։ Ժամանակակիցների վկայությամբ. «Ակնից 40—50 մղոն հեռավորության վրա նկատել են Եփրատ գետում լողացող բազմաթիվ դիակներ։ Բոլոր փաստերը ապացուցում են, որ կոտորածը կազմակերպվել է պաշտոնական շրջանների կողմից՝ առանց որևէ պատճառի... Զոհերը որևէ դիմադրություն ցույց չեն տվել և թուրքերից ոչ մեկը չի սպանվել, բացի նրանցից, որ սպանվել են հետո, ամենայն հավանականությամբ կողոպուտը բաժանելու ժամանակ։ Այդ մասերում քրդեր չեն եղել։ Ամբողջը կատարել են քաղաքացիները (թուրքերը—խմբ.) և զինվորները։ Կոտորածը տարածվել է նաև Ակնի շրջակա գյուղերում...»[94]։

Թուրքերն ամեն կերպ ձգտում էին իրենց շարագործություններն արդարացնող պատրվակներ հորինել, մինչև անգամ կեղծ փաստաթղթեր սարքել։ Թուրք չինովնիկներն ամեն առիթով ձերբակալում էին հայերին, նրանց տանջանքի ենթարկում, ստիպում ստորագրել կեղծ փաստաթղթեր, հորինում մարդկանց՝ հեղափոխական կազմակերպություններին պատկանելու ցուցակներ, ապա պետության դեմ ապստամբություն պատրաստելու մեղադրանքներ բարդում նրանց վրա։ Այդ նոր զոհերին ձերբակալելով, հաշվեհարդար էին տեսնում նրանց հետ։ Նրանք այդպես վարվեցին Բաբերդում, որտեղ 1896 թ. հոկտեմբերի 27-ին հայերի նկատմամբ կեղծ դատավարություն սարքեցին[95]։ Բոլոր մեղադրյալներն էլ աչքի ընկնող հայ գործիչներ էին, որոնց հետ թուրքական իշխանությունները վաղուց էին պատրաստվում հաշվեհարդար տեսնել։

1897 թ. մարտի 27-ի հաղորդագրությամբ Սեբաստիայում անգլիական

91 «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», стр. 75.

92 Նույն տեղում, էջ 78։

93 «Արաքս», գիրք Բ, էջ 149։

94 «Геноцид армян...», стр. 112—113.

95 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113—114։

հյուպատոս Բյուլմանը հայտնում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Քերրին, որ Թոքատում տեղի ունեցող հայկական ջարդը կազմակերպել էին պետական իշխանությունները[96], «Մաշալլահ» կրոնամոլ կազմակերպությունը, որ հիմնվել էր «խալամի պաշտպանության և գյավուրներին բնաջինջ անելու համար»[97], սուլթանի անունից հրահանգ էր ուղարկել՝ տեղերում հայկական ջարդեր սկսելու մասին։ Եղած փաստաթղթերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ կոտորածի կազմակերպման գործում գլխավոր դերը «խաղացել են գավառապետը, զորքերի տեղական գլխավորը և ոստիկանապետը»[98]։ Թոքատի կոտորածը դեսպանական միջնորդության առիթ տվեց։ Ստեղծվեց քննող հանձնաժողով, որը բարի «ծառայությամբ» 130-ի չափ բանտարկված չարագործների այս կամ այն ձևով արդարացրեց և ազատ արձակեց, իսկ հայերին մեղադրեց իշխանության հրամանը չկատարելու և խանութները չբացելու մեջ։

Իշխանությունները խիստ պատժում էին բոլոր նրանց, ովքեր որևէ պաշտպանություն կամ աջակցություն էին ցույց տալիս հայերին։ Սակայն դրացի մահմեդականների մեջ կային այնպիսիները, որոնք, վտանգելով իրենց կյանքը, պաշտպան էին կանգնում տարաբախտ հայերին։ Ամասիայում տեղի ունեցած անկարգության ժամանակ մի շարք մահմեդականներ թաքցրել և պահպանել են հայերին։ 13 տարեկան մի թուրք աղջիկ, որի անունը հայտնի չէ, տան պատից անցք էր բացել և այնտեղից 15 հայերի ներս թողնելով՝ թաքցրել էր[99]։

Հայ ժողովրդի վիճակը ծանրանում էր նաև դաշնակցության գործունեության հետևանքով։ Արկածախնդրություն էր, անշուշտ, դաշնակցության կազմակերպած խանասորի արշավանքը։ 1897 թ. դաշնակցականների հրահանգով մոտ 100 ձիավոր և հետևակներ հանկարծակի հարձակվեցին Պարսկաստանի սահմանագլխին գտնվող Շարաֆ բեյի գլխավորած մազրիկ քրդական ցեղախմբի վրա։ Եղան երկուստեք զոհեր։ Բեյը կարողացավ փախուստի դիմել և հետագայում պատուհաս դարձավ Մուշի գյուղերի համար. ավերեց 7 հայկական գյուղ։ Խանասորի այս արկածախնդրությունը, սակայն, դաշնակցությունը համարեց իր կարևոր գործերից մեկը։ Խանասորի ձախողված արշավանքի հետևանքով թուրքական կառավարությունն ուժեղացրեց բռնությունները ոչ միայն երկրի ներսում, այլ նաև հարկադրեց պարսկական կառավարությանը այնտեղ ևս խուզարկություններ կատարել և հետապնդել հայ վտարանդիներին ու ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչներին։ Կովկասից Թուրքիա եկող խմբերն անցնում էին Սալմաստի վրայով և այստեղ ստանում զենք ու ամեն կարգի աջակցություն։ Թուրքական կառավարությունը Սալմաստ ուղարկեց Խոյի հյուպատոս Ռեզա բեյին, որի մասնակցությամբ պարսկական կառավարությունը մասսայական խուզարկություններ կատարեց՝ հայ գործիչներին թուրքական կառավարությանը հանձնելու համար։ Հանկարծակի խուզարկություն սկսեցին Փայաջուկում, սակայն տեղի իշխանության բարյացակամ վերաբերմունքի շնորհիվ Ռեզա բեյը ձեռնունայն վերադարձավ[100]։

---

96 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135։

97 «Արաքս», գիրք Բ, էջ 153։

98 Նույն տեղում։

99 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 136.

100 Տե՛ս «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, 1887—1962», հ. Ա, Պեյրութ, 1962, էջ 212։

Այդ ամենի հետևանքներն զգալով, հայ շինականը սկսեց երես թեքել իրեն հեղափոխական կոչող դաշնակցությունից։ «Դրոշակը» ստիպված էր 1901 թ. գրել. «Հեղափոխական փրկարար գաղափարը սոսկալի փորձանքի էր ենթարկվել 1895—1896-ի աղետներից հետո։ Ընդհանուր հիասթափություն և եռշրջման մի անմիտ, բայց իր անմտության մեջ ուժեղ տարերային մի հոսք էր տիրել մեր հասարակության բազմազան խավերին։ Սարսափահար մեծամասնությունը անեծքներ կարդաց մեր շարժման հասցեին...»[101]։

Ահավոր ջարդերից, աղքատությունից ու ավերածությունից հետո նոր ուժով ծայր առավ պանդխտությունը։ Պանդուխտների մեջ մեծ թիվ էին կազմում մշեցիները, որոնք գնում էին հեռավոր երկրներ, մշակություն անում՝ մի կտոր սև հաց վաստակելու։ «Ածուխի բեռնակիրներ են անոնք առհասարակ, որոնք իրենց հացը ճարելու համար դատապարտված են շարունակ սև փոշիներու մեջ պարուրվիլ, շարշարվիլ...»[102], Իսկ նրանց ընտանիքները տարիներ շարունակ սպասում են «ծայր աստիճան նեղված չքավորության, տառապանքի և հազար ու մեկ մարդկային նեղություններու մեջ...»[103]։ Պանդուխտները իրենց ողջ կյանքը նվիրած են «իրենցներուն բարօրությանը, օր մը առաջ անոնց քով ժամանելուն կշանան...»[104]։

Վասպուրականում և մի շարք վայրերում 1899 թ. երաշտի պատճառով բերքը փչացավ։ Սակայն դաժան հարկահավաքները ամենայն խստությամբ պահանջում էին տուրքերը։ Շատերը «բռնի պահանջներին վախենալով, ձգեցին իրենց կինները և զավակները, լեռները փախան, մինակ Ավերակ գյուղեն հարյուր հոգի մեկ գիշերվան մեջ խույս տվին դեպի պարսկաց և Ռուսիո սահմանագլուխը»[105]։ Սովն ու աղքատությունը ծայր աստիճանի հասավ։ Վանից մեկը օգնություն խնդրելով իր նամակը ավարտում է հետևյալ տողերով. «Ողորմացեք մեզի, եղբայրներ, դուք որ օտար երկրի մեջ եք և քիչ-շատ կվաստակիք, գթացեք մեր վրա, դուք, որ գիշերները պատառ մը հաց ունիք ուտելու և անկողին մը քնանալու»[106]։

Արյունոտ սուլթանի ջարդարարական մոլուցքը այդ ամենից հետո էլ դեռևս հագուրդ չէր տացել։

Էրզրումի ռուսական հյուպատոսի քարտուղար Շախովսկին 1900 թ. օգոստոսի 29-ի գրության մեջ հայտնում էր, որ սուլթանի պալատից ստացված հրամանով Բիթլիսի պարետ Ալի փաշան նոր ջարդ է կազմակերպել Սասունի շրջանի Սպաղանք գյուղում։ Այդ փաստը նորից է հաստատում, որ թուրքական կառավարությունը հետևողականորեն ստիպում էր Սասունի լեռնաբնակ հայերին թողնել իրենց բնակավայրերը և փոխադրվել Մուշի դաշտավայրը, կամ ընդհանրապես, հարկադրում նրանց հեռանալ Փոքր Ասիայից[107]։

Վանում, Մուշում և Սասունում տեղի ունեցող ջարդերի մասին խոսելով, ռուսական դեսպան Զինովևը 1901 թ. սեպտեմբերին հայտնում է Պետերբուրգ, որ թուրքական կառավարությունը անչափ ծանր հարկեր է նշանակել և շա-

---

101 «Դրոշակ», 1901, № 7։

102 «Շարժում», № 179, 1899, Վառնա, «Մշեցի պանդուխտները»։

103 Նույն տեղում։

104 «Շարժում», № 188, 1899, «Վասպուրական»։

105 Նույն տեղում։

106 Նույն տեղում։

107 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 142.

բռնակալելով հայկական ջարդերը, անելանելի վիճակ է ստեղծել հայերի համար, որի նպատակն է «հայերին ստիպելու հեռանալ Սասունի լեռներից, որտեղ նրանք հնարավորություն ունեն պաշտպանվելու ավազակային հարձակումներից...»[108]։

Ջարդերի և ավերածությունների հրդեհը դեռևս մի տեղում չմարած, թուրքական իշխանությունները մեկ ուրիշ տեղ էին այն բորբոքում։ Ո՞չ հայ զանգվածների ազիողորմ հառաչանքները, ո՞չ էլ համաշխարհային հասարակայնության մարդասիրական բողոքները ու կարեկցանքը որևէ կերպ չէին թեթևացնում հայերի դժբախտ վիճակը։ Ավելին, եվրոպական տերությունների խոստումների սնանկությունն ու դիվանագիտական զանազան գործարքներն ուղղակի թե անուղղակի ազատություն էին տալիս սուլթանին, որը մարդասպաններին ոչ միայն չէր պատժում, այլև պարգևներ շնորհելով, նոր հանցագործությունների էր մղում։

1890-ական թվականների ջարդերը թուրքական դահիճների արևմտահայության առաջին զանգվածային ցեղասպանության փորձն էր։ Այդ ջարդերի հետևանքով զոհվեց շուրջ 300.000 հայ, համարյա այդքան էլ տարագրվեց, որից մոտ 100.000-ը անցավ Ռուսաստան, իսկ 150.000—200.000-ը՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի ու Ամերիկայի զանազան երկրներ։ Արևմտահայության որոշ մասն էլ հարկադրված դավանափոխվեց, ընդունելով մահմեդականություն։ Դանիացի ճանապարհորդ Բենիգսենը 90-ական թվականների վերջերին շրջելով Արևմտյան Հայաստանում, գրում էր, որ Դիարբեքիրի, Խարբերդի կուսակալություններում և Արաբկիր գավառակում կոտորածներից հետո շուրջ երկու հարյուր հայկական գյուղեր մահմեդականություն են ընդունել։ Միայն Վասպուրականում դավանափոխված հայերի թիվը 1901 թ. կազմում էր «մոտավորապես 10—12 հազար»[109]։

Համիդյան կառավարությունը բնաջնջված և արտաքսված հայերի տեղում բնակեցնում էր մահմեդական տարրեր, գլխավորապես քրդեր ու մուհաջիրներ (Բալկաններից ու Կովկասից եկած թուրքեր, չերքեզներ ու չեչեններ)։ Ա-Դոն վկայում է, որ Հայոց Ձորում քրդերը հաստատվեցին գլխավորապես 1896 թ. կոտորածներից հետո։ Խոշաբ ու Ոստան գավառակներում «կես դար առաջ ապրում էին բավական թվով հայեր, այժմ... նրանց տեղը բռնել են... թուրդ տարրերը»։ Մուշի դաշտի 21 գյուղերում 1889 թ. 117, իսկ XX դարի սկզբին՝ արդեն 554 քրդական տնտեսություն կար։ Բաղմաթիվ շրջաններ, որոնք մի ժամանակ բնակեցված էին հայերով, այժմ կամ ամայացել են, կամ դարձել քրդաբնակ ու թուրքաբնակ բնակավայրեր[110]։

90-ական թվականների ջարդերից հետո ավելի սաստկացան արևմտահայ բնակչության, հատկապես գյուղացիության ազգային ու սոցիալական ճնշումները։ Թուրքական կառավարությունն արևմտահայերի ազատագրական շարժումները բնում խեղդելու համար երկրի մի շարք շրջաններում հիմնեց զորանոցներ ու ստեղծեց ավազակային կազմակերպություններ։ Իսկ

---

108 Նույն տեղում, էջ 144—145։

109 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2, էջ 102 (Ա. Համբարյան, Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջը)։

110 Տե՛ս Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 183։

քուրդ աղաները, օգտվելով սուլթանի հովանավորությունից ու պաշտպանությունից, ինչպես կոտորածների տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո բռնագրավեցին հայկական հողերը և դարձան ընդարձակ կալվածքների տերեր։ Աղջնազում հռչակվեց Քոռ Հյուսեին փաշան, Արճեշում՝ նրա ազգակից Էմին փաշան, Խիզանում՝ շեյխ Սեիդ Ալին, Կարճկանում՝ Մուսա բեյը, Խարզանում՝ Բշարե Զաթոն, Շատախում՝ Շաբիր աղան, Զխուրում՝ Կասըմ (Ղասըմ) բեյը, Դիարբեքիրի հարավում՝ Իբրահիմ փաշան և շատ ուրիշներ[111]։ Այդ փաշաներն ու աղաները միաժամանակ իրենց իշխանությունը տարածեցին ֆեոդալական կախումից տակավին ազատ արևմտահայ գյուղացիների վրա և դարձրին նրանց իրենց ճորտերն ու կիսաճորտերը։ 1900 թ. Վ. Տ. Մաևսկին նշում էր, որ Վանի նահանգում «Վերջին երկու տարվա իրադարձությունները բազմաթիվ հայկական գյուղեր, հատկապես առանձին օկրուգներում, դրեցին տեղական քրդերից (իմա՝ ցեղապետերից) ուղղակի ենթակա դրության մեջ»[112]։ Ա-Դոն ջարդերից հետո ընկած ժամանակաշրջանը բնութագրում է որպես «լուռ» ժամանակաշրջան, որի ընթացքում տեղի ունեցան այնպիսի բռնություններ և հարստահարումներ, որոնք «միանգամայն մոռացնել տվին նախկինը... Այդ լուռ շրջանում... յուրաքանչյուր գյուղ, որ մինչ այդ ազատ էր մնացել աղայից կամ բեկից, եկավ այս կամ այն ազդեցիկ քուրդը... և իրեն հայտարարեց այդ գյուղի աղան կամ բեկը... տարբերական պարտականություն դարձավ ձրի վարել, ցանել աղայի հողերը, հնձել արտը, ծեծել ցորենը, դաշտից տուն բերել խոտը...»[113]։

Թուրքական կառավարությունն ու աղաները բնաջնջելով ու արտաքսելով հայ գյուղացիներին, նրանց ծաղկող դաշտերը վեր էին ածում արոտավայրերի և այդպիսով երկրի գյուղատնտեսությունը ետ տանում դեպի հետամնաց ավատատիրության։

Այսպիսով, թուրքական կառավարության որդեգրած ցեղասպանության քաղաքականությունը, դաժան հալածանքներն ու ճնշումները երկիրը հասցրին քայքայման ու կանգնեցրին տնտեսական ու քաղաքական խորը ճգնաժամի առջև։

7. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

90-ական թվականներին սուլթանական Թուրքիայում ստեղծված հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը հետևանք էր մեծ տերությունների թողտվության պայմաններում թուրքական կառավարության շովինիստական քաղաքականության։ Սուլթանը առաջին հերթին խնդիր դրեց, մեծապետական քաղաքականություն վարելով, հայ ժողովրդին տնտեսապես քայքայել և ազգային խտրականության միջոցով նպաստել թուրք ու քուրդ ավազակների հզորացմանը։ Թուլացնելով, ունեզրկելով, զանգվածային ջարդեր կազմակերպելով, սուլթանական կառավարությունը հետապնդում էր միաժամա-

111 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), էջ 200—216։

112 В. Т. Маевский. Ванский вилайет. Военно-статистическое описание. Тифлис, 1901, стр. 188.

113 Ա-Դո, նշված աշխ., էջ 320—321։